

Sen o českém světě

Polská šlechtična Honorata Wiśniewska se provdala za plebejce, o třináct let staršího českého úředníka Karla Vladislava Zapa, který dlouho působil ve Lvově, a odešla s ním do Prahy. Přivýkala dost obtížně Praze a „českému světu“, který v městě a v celých Čechách postupně usiloval opanovat pole. Byla jím prý šokována, zdálo se jí být nepochopitelné, že podstata českého vlastenectví spočívá pouze „v uveřejňování [...] básní a povídek“ – a mohli bychom dodat: překladů a dalších česky psaných textů (SVĚTLÁ 1959a: 279).

Pohled polské aristokratky rozhodně cosi odhaluje o zvláštnostech „zrodu“ novodobé české kultury. „Česká kultura“ dlouho nevykazovala onu samozřejmost, která ji charakterizuje dnes a kterou si zpětně promítáme i do dob jejích počátků v první polovině 19. století. Sám pojem „česká kultura“ se zdál být dlouhou dobu spíše protimluvem, *contradictio in adiecto*: ještě v šedesátých letech minulého století vnímal pozdější národní bard Svatopluk Čech, mimochodem přísně vlastenecky vychovaný, pokusy o fungování češtiny jako kulturního jazyka, úsilí o českojazyčné časopisy, vyučování české odborné terminologie na školách jako něco krajně nepřírozeného: „hlásil se pocit, že je to něco dělaného, umělého, schválného a násilného, že se to všechno jenom snaží vypadat jako skutečné noviny, kdežto vpravdě je to pouze na oko uměle sbitá Potěmkinova vesnice. Zvláště tehdejší inzeráty, plné nově tvořených českých slov pro věci pod německým názvem každému známé, činily na mne tento dojem. Týž pocit jsem měl i později, když někteří světští suplenti na našem gymnasiu začali nám při vědeckých termínech říkati také vždy názvy české“ (ČECH 1926: 138). Český svět, to byla podle obecného předpokladu spíše „ne-kultura“, cosi „mimokulturního“, „předkulturního“, insitní svět původních hodnot asociativně spjatý zejména s dětstvím, přírodou, folklorem. Navíc nebyla tehdy myslitelná žádná představa „zvláštní sémiosféry“ (smíme-li si vypůjčit tento lotmanovský termín) vázané na český jazyk, která by mohla plně obklopovat jedince a uspokojovat jeho veškeré sociální a kulturní potřeby v nejširším i zcela nejkonkrétnějším slova smyslu. Musíme si uvědomit, že soudobá věda, technika, umění a literatura – to všechno bylo zprostředkováno v jiném komunikačním okruhu, a ostatně také v jiném hodnotovém a významovém kontextu

zcela vzdáleném komunikačním okruhům, ve kterých tradičně fungoval český jazyk. Neznamená to samozřejmě, že by daný region či regiony rakouské monarchie byly vyvázány z kultury – přirozeně se na ní podílely. Neznamená to ani, že by tato oblast byla prostá jakékoli aktivity regionálně, jazykově či jinak spjaté s českým etnikem. Jde o jinou věc: kulturní aktivity spjaté s českým etnikem prostě nevytvářely celistvost, zůstávaly jen dílčími kulturními podniky v rámci zcela jinak organizovaného kulturního celku. Jinými slovy: „česká kultura“, tedy přesněji „česká kultura in spe“ se tehdy nacházela v situaci „kultury v kultuře“, uspokojovala jen některé, přísně vymezené sociální funkce, uspokojení ostatních funkcí otvíraly teprve další, již v pravém smyslu slova kulturní sféry – komunikačně vázané také na „kulturní jazyky“, především ovšem na jazyk německý. Nezbude, než abych tu opakoval teze, které jsem už formuloval na jiném místě (MACURA 1983). Teoreticky vzato stála tehdy zatím spíše hypotetická česká kultura na křižovatce. První cesta, která se před ní otvírala, znamenala rezignaci na „kompletnost“, na snahu být úplným, soudobým českým světem. Relativní kompletnost – přirozená vlastnost jakékoli emancipované národní kultury – se ostatně musela zdát být pro české prostředí veličinou nejen nedosažitelnou, ale vlastně i nadbytečnou. V praxi to s sebou neslo omezení na izolované a přesně vymezené funkce dílčí, tedy přijetí role jakési níže postavené „subkultury“, a teprve její pozvolnou kultivaci a doplňováním připravovat cestu k jejímu povznesení. Druhá cesta naopak mířila směrem k ideálu úplného, odlišného a vlastně ve všem podstatném soběstačného kulturního organismu. Lze říci, že historické proměny, ke kterým dochází v české kultuře v první polovině 19. století, jsou přesunem těžiště od představy české kultury jako dílčí, parciální kulturní sféry uvnitř kultury vázané na komunikaci v němčině k představě české kultury jako samotného a celistvého útvaru. Tento pohyb byl spjat s jedním základním paradoxem. Byl to sice pohyb, který mířil k ideálu kultury jako organismu v plném smyslu slova sociálním, ale přitom nemohl souběžně nepůsobit zcela opačně: totiž jako narušení stávajících sociálních vazeb dosavadní kulturní produkce zaměřené k potřebám česky mluvícího obyvatelstva. Čím výrazněji se česká kulturní produkce přesouvala směrem k ideálu autonomní kultury, tím více ztrácela pevnou sociální základnu pod nohama. Vytváření plně rozvinuté, bohaté, soudobým evropským potřebám odpovídající kultury předbíhalo totiž

zformování dostatečně diferencované a sociálně zvrstvené národní společnosti, která by mohla být jejím hegemonem. Právě to určuje základní rysy českého národního obrození: obrozenský kulturní projekt musel mít krajně umělý ráz. S tím byla spjata ještě jedna zvláštnost. Člověk bývá obrazně řečeno do kultury zrozen, je nucen si ji osvojit, aby do ní mohl aktivně zasáhnout. Na úrovni vývoje jedince jako sociální bytosti se tak přísně vzato relativizuje absolutnost protikladu kultury a přírody, kultura se vůči jedinci natáčí jako „naturalizovaná“. Pro intelektuála účastného na projektu české kultury byla však kultura mnohem méně „daná“ a mnohem více „tvořená“, než jsme dneska zvyklí. Byla mnohem více jeho výtvořem než prostředím, do kterého by vlastně zvnějšku vstupoval. Právě s tím souvisel fakt, že do kulturních výtvořů – a nejčastěji přímo do „textů“ – se přímo ukládala veškerá realita českého světa, což všemu, co český svět konstituovalo, dodávalo tehdy silný znakový ráz. Fakt dosud nedostatečné zformovanosti sociálního zázemí kulturních výtvořů způsobil, že vzrostla úloha onoho jinak nepříznačného vyzařování sociálního, které je kulturním výtvořům obecně vlastní. A současně také jinak: obrozenská inteligence se orientovala právě na ty oblasti kultury, které jsou obecně schopny vytvářet iluzi rozvinuté společnosti s pevnými a určujícími národními charakteristikami. Do středu pozornosti se tak dostávala tvorba v širokém smyslu jazyková a s ní přirozeně i sám jazyk.

Tento proces byl nutně spojen s přestavbou podoby i funkcí českého jazyka. V letech čtyřicátých hrabě Lev Thun ve svém posudku novely Josefa Kajetána Tyla *Poslední Čech* přiznal: „Nesnadná jest věc psáti českou novelu, ve vyšších třídách společnosti našich časů se pohybující, již proto, poněvadž arci život tento dosaváde skutečně německý jest, takže obrazy z něho vzaté v české řeči nepravdivou barvu mívají...“ (cit. TURNOVSKÝ 1892: 143). František Palacký v recenzi na knižní drama Turinského *Angelina* obdobně poukazuje na obtíž vysokého dramatu a formuluje daný problém neobyčejně pregnantně: „odjata nám života veřejnost“ (PALACKÝ 1871: 426–433). Jazyk dovoloval právě tuto „odjatou veřejnost“ suplovat, chybějící skutečnou „veřejnost“ české společnosti a české kultury umožňoval nahradit znakovými prostředky. Univerzální charakter jazyka nahrazoval tak v počátcích nedostatečnou univerzálnost české kultury: česky psaný odborný vědecký text sugeroval iluzi o existenci českým jazykem komunikující odborné veřejnosti, česky psaná óda nebo tragédie

vypovídaly o přítomnosti kultivované společenské vrstvy, která je schopna ji přijímat. Úsilí o emancipaci české kultury, které nabírá vrchu postupně od počátku 19. století, se proto zákonitě soustředilo k jazyku a bylo nesené snahou kultivovat právě ty jeho komunikační okruhy, jež byly schopny vytvářet zcela jinou představu „češství“, než naznačoval okruh praktický, okruh sociálně nerovné komunikace vzdělance s člověkem z lidu nebo okruh rodinné, domácí. Tato kultivace konzervovala poměrně archaické stadium vývoje češtiny po stránce mluvnické a byla spjata s množstvím zásahů zejména do lexikálního rejstříku. Neologizací, pomocí kalků z němčiny nebo přejímáním z jiných slovanských jazyků vznikala terminologie literárněvědná a lingvistická (Josef Jungmann), filozofická a estetická (František Palacký, Josef Jungmann), logická a sémiotická (Antonín Marek), chemická, botanická a zoologická (Jan Svatopluk Presl, Karel Bořivoj Presl, Karel Slavoj Amerling), astronomická (Norbert Vaněk), fyzikální (Josef Vojtěch Sedláček, František Josef Smetana), matematická (Sedláček, Antonín Fährnich), lékařská (Antonín Jungmann aj.), psychologická (Ferdinand Hýna).

Rozšiřování možností českého jazyka tehdy mělo nutně značně umělý ráz, jeho rozvoj nebyl dán prostě jen samozřejmou potřebou rozvoje kultury jako celku. Pro obrozenské myšlení platila spíše opačná logika – rozvoj umění a věd se jevil spíše jen jako prostředek rozvoje jazyka. Josef Jungmann, hlava českých vlastenců v první polovině 19. století, to řekl zcela otevřeně: „Jakožto nástroj má jazyk potřebu vzdělávání, což se děje vzděláváním věd, kterýmž on nástrojem jest“ (JUNGMANN 1846: 2). Sama věcná podstata vědy je zastíněna jazykovou podobou, „českým“, „národním“ šatem vědecké výpovědi, složka „tematická“ (o čem se vypovídá) tu všeobecně ustupuje složce jazykové (JEDLIČKA 1949: 23). Pohnutky k vědecké činnosti nebo popularizační činnosti často nebyly poznávacího nebo faktického rázu, volba určité oblasti lidského poznání byla v zásadě považována obrozenci za zcela libovolnou, za skutečně závažnou se považovala jedině volba jazyka. V českém jazyce nebyl ostatně spatřován pouze dorozumívací nástroj, naopak v podmínkách značného okleštění komunikačních možností češtiny byl položen mimořádně velký důraz na funkce ve své podstatě sakrální. Jazyk je za národního obrození emfazován, považován za „jedinou památku“, „jediné dědictví“ po předcích, je v něm spatřován „veliký prostředek, kterým praotcové s námi rozmlouvají“ (PRESL 1834a: IVn.).

Sakralizace jazyka a krajně pietní vztah k němu však nicméně neznamenaly úzkostlivé lpění na té podobě, v jaké byl od předků „převzat“, jak by se dalo očekávat. Právě dosavadní omezené možnosti fungování českého jazyka jako nástroje celospolečenské komunikace v pravém smyslu slova, jež vedly k takovému nadsazení jeho kvalit sakrálních, mystických, učinily z jazyka prostor svobodné tvorby. Právě prostřednictvím jazykové kreativity se mohl na počátku 19. století intelektuál českého původu postavit po bok předků a stát se spolu s nimi účasten na společném díle, nepřijímal od nich jazyk jako hotový výtvar, ale jako předmět své činnosti. Václav Nebeský řekl později o jazyku: „on nebyl ve svém právu, v kterémž býti má, my v něm úplně nežili. Tím se stal našim předmětem pro činnost“ (NEBESKÝ 1953: 52). To vysvětluje, proč tvorba nových slov nesloužila za obrození pouze k doplnění slovní zásoby, ale přerůstala z našeho pohledu „až v samoučelné novotaření“ (JEDLIČKA 1949: 23), překračující „meze skutečné potřeby“ (HAVRÁNEK 1936: 92). Rychle se vytvářel umělý vysoký jazyk s obrovskou synonymitou, která tak současně demonstrovala nesmírné bohatství češtiny a stala se argumentem jejích předností před němčinou. Mělo to obrovské důsledky pro společenský, nadindividuální ráz jazyka – takto umělá „vysoká čeština“ se stávala mnohdy obtížně srozumitelná i pro přímé aktivní účastníky obrozeného hnutí a vzdalovala se radikálně jazyku mluvenému, což opět oslabovalo sociální zázemí obrozeného hnutí. Nikoli náhodou definuje jedna z postav pozdější Tylovy novely vlastence jako lidi, kteří „chtějí ubohé staré češtině na nohy pomoci, přitom ale takovým jazykem mluvějí a takovým perem píší, že jim živá duše nerozumí“ (TYL 1844: 281).

Přenesení důrazu ze složky „tematické“ na složku „jazykovou“ nabízelo od počátku v české kultuře neobyčejné možnosti překladu. Užití českého jazyka jako jazyka kulturního bylo v českých zemích na počátku století příznakové a akcentace jazykové stránky obecně přála představě, že českou kulturu lze nejnázve vybudovat prostým převodem cizích textů. Stojí za zmínku, že původnost jazykového tvaru textu byla považována také za natolik rozhodující, že dostatečně opravňovala u překladů a adaptací k označení autorství české obměny jména překladatele a k odsouvání původního autora do pozadí nebo k jeho přímému opominutí (v oblasti vědy například jak Markův překlad Kiesewetterovy *Logiky*, tak *Dušesloví zkušebné* Ferdinanda Hýny vyšly bez udání jména autora originálu – MAREK

1820; HÝNA 1844). Naopak zase uvedení jména autora se u celé řady textů nevázano tolik na povědomí o překladatelské etiketě, jak ji pojmáme dnes, ale splňovalo často důležitou úlohu odkazu k hodnotám vázaným na původní dílo, který pak mohl být různě využit. Ještě v jiné věci nabýval obrozenský překlad zvláštních rysů. Byl v něm spatřován prostředek kulturní agrese, včleňování textů pocitovaných jako „cizí“, jako majetek cizí kulturní oblasti. Rozhodně není v překladu spatřována mechanická, pasivní aktivita a už vůbec ne důsledek impaktu cizí kultury. Často je překlad spínán dokonce se specifickou filozofií odplaty: „Jestli, nám Slovanům na újmu, po všech hranicích i uvnitř, Němci, Vlaši i Maďaři se snaží odnárodniti nám lid i vyšších stavů, snažme se za to pomstíti šlechetnějším způsobem přinárodnujíc sobě, cokoli oni výtečného vydali v okrese duchovním...“ (PURKYNĚ 1968: 67). V překladu byl prostě objeven prostředek rychlého vytváření „českého světa“. Cizí kulturní hodnota i se souborem reálií, které s sebou nesla, se převodem stávala českou kulturní hodnotou a její reálie, „svět“, který reflektovala, se stával českým světem. Často tuto tendenci posilovaly adaptační techniky v tehdejším překladu hojně využívané. Jména postav byla s oblibou počesťována: Fridolin – Milovín, Frau Horneck – paní Horníková, Walther – Vladar (LEVÝ 1957: 96–98), cizí reálie byly někdy nahrazovány domácími. V Jungmannově překladu Grayovy *Elegie na hrobkách veských* byli Milton a Cromwell nahrazeni prestižními postavami českých dějin – Rokycanou a Žižkou, v překladu Stolbergovy *Kající* je původní formulace „ihr lieben deutschen Frauen“ nahrazena výrazem „mladé dívky české“ atd. Ale i tam, kde podobné agresivní adaptační postupy použity nebyly, znamenal překlad zcizení původní kulturní hodnoty, její uchvácení pro české či slovanské prostředí.

O jazyk a o text v jazyce vyjádřeném se pak opíraly veškeré reálie tehdejšího „českého světa“, dokonce i takové univerzálie jako národ (jako pospolitost lidí hovořících tímž jazykem) nebo „vlast“. I „vlast“ byla především „vlastí lingvistickou“, vlastí „textovou“, totiž „psanou“ (reálný zeměpisný prostor vztahitelný k pojmu vlasti obývali totiž i „ti druzí“). Così o tom možná vypovídá i skutečnost, jak ochotně byla „vlast“ metaforizována literaturou – zřejmě ne náhodou se Tylovi „česká země“ jevila jako kniha popsaná mohutnými písmenami hradů, „v nížto jsou poznamenány příhody celého národa“ (PLAVEC ET AL. 1940: 76). A o tomtéž vypovídá obráceně, jak i literatura může být ochotně a snadno popisována pomocí vlastenecké

topografie. Wenzig ve svém výkladu o dějinách české literatury člení českou látku na oddíly nazvané „Pohled z Vyšehradu“ (stará literatura, tj. *Rukopisy*), „Pohled z Hradčan“ (středověká literatura), „Pohled ze Žižkova“ (písemnictví od husitství až ke Komenskému), „Pohled z Letné“ (současná literatura) (WENZIG 1874: 301–404). Také Karolina Světlá pojednává o české literatuře v obrazném klíči topografickém, vnímá ji (ve stopách Májového snu Magdaleny Dobromily Rettigové) jako krajinu-park, kde rostou sněženky, violky, konvalinky (Hněvkovský, Puchmajer, Kamarýt), mateřídoušky, pomněnky, lilie a temný karafiát (Erben), kde v háji zpívá slavík (Čelakovský), kde je studánka (Tyl) i tajemné jezero (Mácha). „Hrad zlatý“ představuje Jungmanna a jeho přátele. „Lipový les“ tu znamená Šafaříka. Ve vzduchu krouží orel (Kollár) (SVĚTLÁ 1863: 3–9). Když pak píše Teréza Nováková studii o Světlé, odlišuje podobnými nástroji *Vesnický román* a *Kříž u potoka*. První z nich je jí „lesíkem sosnovým“, druhý „malebným údolím o smavých lučinách, k němuž sklánějí se srázné lesnaté stráně, skalami prorývané“ (NOVÁKOVÁ 1961: 138). A v článku Františka Ladislava Vorlíčka čteme:

Kdykoli přemýšlím o naší nynější literatuře, zdá se mi, jako bych se rozhlížel po čarovné krajině. Prostředkem valí se tu mohutný řeky proud, lemovaný pestrým kobercem květnatých lučin; něco výše vidím vlniti se lehkým vanotem mnohoslibnou úrodu polní, protkanou pilně střeženými štěpnicemi a vinohrady, ježto opírajíce se o pahorky, bujnou zelení křovin porostlé a rozsáhlou planinu tu mile přerývající, oku na krásách těch tkvějícímu delšího odpočinku poskytují. Z druhé strany vynořují se před zrakem mým z povrchu skvělé krasosady, pyšníci se kvítím barev luzných; četné chodníky, vodotrysky, svěží loubí a stinné háje s celými sbory pějících opeřencův, vyzývají stejnými půvaby duši mou, aspoň na chvíli pozastaviti se a sáti z nich kouzelné dojemy.

(VORLÍČEK 1855: 290)

„Vlast“ byla prostě natolik stejnorodá s písemnictvím, že s ním mohla být téměř libovolně zaměňována. „Vlast“ byla „literaturou“, podrobovala se zákonům rétoriky a poetiky (spíše než politiky). A česká literatura byla naproti tomu jedinou autentickou vlastní, ve které mohl český intelektuál žít podle svých představ, neodstrkovaný a „na svém“. Tak či onak zůstávala tato symbióza „vlasti-literatury“ a „literatury-vlasti“ pro utváření novodobé české kultury příznačná.

Zatímco „vlast“ si nekonečně dlouho udržovala literární charakter, literatura byla uctívána jako „vlast“ a ve spisovateli a básníku byl veleben nikoliv literát, tvůrce uměleckého díla, ale doslova tvůrce „vlasti“. Za této situace, na pozadí podobných kulturních východisek se polské šlechtičně a intelektuálně nutně muselo zdát české vlastenectví, česká obrana národních zájmů podivně „literární“, „filologická“. Také mesianismus – tradiční verze polského patriotismu – tu nutně musel nabývat jiných podob. Podob tak odlišných, že se někdy celkem úspěšně dá česká kultura (na rozdíl nejen od polské, ale i od slovenské) interpretovat jako kultura bez mesianismu. Ale takový pohled je myslím nepřesný. Pomocí charakteristiky Honoraty Wiśniewské-Zapové bychom možná mohli říci přesněji, že český mesianismus spočíval především v psaní básní a povídek. Český mesianismus byl tehdy v českých zemích spíše než filozoficko-náboženskou konstrukcí záležitostí literární. Jednak svou strukturou: váže se ke své „textové předloze“, ke kristovskému příběhu, nejméně ve třech důležitých bodech: v syžetu betlémského zrození, ukřížování, vzkříšení. Téma ukřížování se stává analogonem mytizovaného „českého utrpení“ v minulosti, především „mučednictví“ za „Velkou ideu“ husitství, které dovedlo český národ – tak jak to bylo v 19. století vnímáno – na sám práh záhuby (vzpomeňme Nerudovy paraboly: „Na naší Kalvárii, v charém kříže stínu, | hle matka Vlast – syn národ v jejím klínu“ – NERUDA 1956: 200), ale současně touto obětí poprvé vyslovil (tak se to tehdy často vnímá) ideje Velké francouzské revoluce, přírodně roku osmačtyřicátého. Téma vzkříšení je metaforou českého „obrozenství“: národ podoben Kristu vstává z mrtvých, vstává z hrobu, do něhož byl uložen Bílou horou („jak fénix ze zasutých minulosti dob | český genij povznesl se, opustiv svůj hrob“ – POK PODĚBRADSKÝ 1868: 177).

Téma betlémského zrození je naopak proti patetickým mýtům velikonočním spíše nostalgickým vánočním mýtem o národu, který vzešel zdola, z chaloupky, této analogie betlémské chýše („Vy chudé, nuzné betlémské salaše, | nad vámi plála hvězda mesiáše“ – Naše chaloupky, ŠOLC 1951: 187), o národu, který je chudý, ale právě proto hodnotnější, nepotřísněný materialismem tohoto světa. V těchto třech metaforických klíčích (které jsou jen trojí verzí téhož symbolického repertoáru) se zhruba pohybovaly úvahy o roli českého národa v světových dějinách, o jeho „zvláštní“ misi.

Současně však se oběť národa velice často zaměňovala za „oběť literátů“: a v tom možná je právě jádro té osobité české verze mesianismu cestou „psaní básní a povídek“: český spisovatel (samo toto slovo je vnímáno jako etymologická hříčka se slovem spasitel) je stylizován jako Mesiáš, „mučedník“ za národ (spisovatelé 19. století bez této autostylizace jsou téměř výjimkou), jako ten, kdo se zrodil na slámě, kdo přichází se svým učením k národu, aby ho probudil (z poroby, z dvoustletého spánku), ale jeho život je novou kalvárií, plnou útrap až ke konečnému ukřižování a skrze ně k nesmrtelnosti v paměti vděčného, vzkříšeného národa.

Czeski świat w 19. wieku oczyma polskiej szlachcianki. In: *Czechy i Polska na szlakach ich kulturalnego rozwoju*. Red. Jadwiga Grell. Kraków, Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie 1998. (Seria Nauka, sv. 8.) S. 135–146.